Оніщенко Н.В., канд. психол. наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології
Національного університету цивільного захисту України

ЕКСТРЕНА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА В УМОВАХ МАСОВОЇ ПАНІКИ ВНАСЛІДОК ВИБУХУ СНАРЯДІВ НА ВІЙСЬКОВИХ СКЛАДАХ

Анотація. Розглядаються основні питання щодо організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалому від надзвичайних ситуацій населенню в умовах виникнення масових панічних проявів. Аналізуються основні чинники розвитку паніки серед постраждалого населення, вивчаються умови її розповсюдження. Автором, на прикладі роботи екстремальних психологів МНС України. Розкриваються основні проблеми з надання фахівцями-психологами екстреної психологічної допомоги населенню, яке постраждало від вибухів на артилерійських складах та перебувало в місцях евакуації. Розглядаються основні проблеми, що утруднювали роботу екстремальних психологів з надання невідкладної психологічної допомоги всім, хто її потребує; наводиться характеристика основних заходів щодо купірування панічних проявів серед постраждалого від вибухів на артилерійських складах населення.

Ключові слова: екстрена психологічна допомога, надзвичайна ситуація, паніка.

Постановка проблеми. Зростання кількості соціальних конфліктів, техногенних і екологічних катастроф, екстремальних ситуацій у нашій країні за останні роки диктує необхідність психологічної готовності персоналу служб екстреної допомоги до роботи в подібних умовах. Саме від цього залежить ефективність їхньої діяльності в надзвичайних ситуаціях, а також вага й тривалість психологічних наслідків. Незважаючи на всю важливість і актуальність проблеми надання екстреної психологічної допомоги населенню в кризових ситуаціях, вона залишається відносно новою і практично не дослідженою.

Стихійні лиха, катастрофи, аварії та інші надзвичайні ситуації призводять до різких змін у житті людей, які зіштовхнулися із трагічними наслідками та зазнали як моральних, так і матеріальних втрат. У зв’язку з цим вже неодноразово відмічалась важливість та необхідність існування інституту екстреної психологічної допомоги постраждалому від надзвичайних ситуацій населенню [3]. Поряд з вже розглянутими особливостями роботи фахівця-психолога з постраждалим населенням, особливої уваги заслуговують питання профілактики виникнення у постраждалих негативних станів так званого «масового характеру», а саме – панічних проявів.

Відзначається, що поведінку людини в умовах ситуації, яка виходить за межи звичного життєвого досвіду, можна розділити на два види: 1) раціональна, адаптивна, контрольована поведінка; 2) хаотична, дезорганізована, деструктивна, неконтрольована поведінка. В першому випадку ми можемо говорити про такі обставини, коли людина, яку застигло лихо, навіть у такій екстремальній ситуації зберігала відносний спокій, здійснювала захисті заходи, надавала допомогу іншим тощо. У другому випадку, навпаки, спостерігається повна дезадаптація людини, не контрольованість емоційних проявів, виникнення та розвиток негативних психічних станів. Відмітимо, що одним з найпоширеніших видів такого типу поведінки в екстремальних умовах надзвичайної ситуації ми можемо назвати паніку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що з кожним днем питанням організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій приділяється все більше уваги. Такий «попит» на цей вид психологічної допомоги можна пояснити по-перше, зростанням кількості надзвичайних ситуацій в України та , по-друге тим, що цей її різновид все активніше популяризується. І якщо проблемам роботи фахівця з екстремальної психології з постраждалими, які перебувають у негативному психічному стані внаслідок перенесеної травматичної події, присвячено за останній час немало праць, то питання надання психологічної допомоги постраждалому населенню в умовах масової паніки залишаються відкритими.

Ці аспекти вважаються сьогодні маловивченими та базуються на дослідженнях панічних проявів в межах соціальної, політичної та військової психології [4-6].

Метою статі є розгляд питань щодо визначення дій екстремальних психологів при наданні екстреної психологічної допомоги населенню в умовах паніки, обумовленої надзвичайною ситуацією техногенного походження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трагедія сталася поблизу міста Лозова на Харківщині 27 серпня 2008 року. Поблизу селища Єкатеринівка та Михайлівка, хуторів Лісовський та Герсевановський почали вибухати майже 100 тисяч тон мін та снарядів, які зберігалися на одному із самих величезних в Україні військових арсеналів. Ситуація була дуже складною, тому керівництвом області було прийнято рішення про евакуацію людей із небезпечної зони.

Одразу після отримання сигналу до міста Лозова прибули рятувальники і фахівці з екстремальної психології – 7 науковців науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології та 2 практичних психологи Університету цивільного захисту України.

Для того, щоб зрозуміти масштаб надзвичайної ситуації, наведемо наступні цифри: загальна площа 61 арсеналу Південного оперативного командування ЗСУ складає 494 га, об'єм сховищ боєприпасів – приблизно 95-110 тис. тон. У сховищах знаходились: ракетні комплекси «Луна», радіус враження яких складає 70 км; артилерійські боєприпаси (125 мм) з радіусом враження більше 12 км, протитанкові ракети, які вражають цільна відстані до 8 км та інші. При цьому зауважимо, що в перші дні пожежними-рятувальниками гасіння виниклої пожежі не проводилось через надто високу загрозу життю фахівців та через відсутність спецтехніки для робіт на подібних об’єктах. Отже, фахівці вимушені були чекати, доки більшість боєприпасів буде підірвано самостійно (це тривало близько 2-х діб), і тільки тоді розпочали свою роботу. Єдине, що змогли зробити тоді фахівці-рятувальники – за ініціативою екстремальних психологів провести евакуацію населення в небезпечні райони.

Відмітимо, що якщо з 3-кілометрової зони люди вивозилися організовано, то за її межами людей почали евакуювати тільки після 12 годин ночі. До цього часу більшість населення стояли посеред дороги, боячись увійти в свої домівки. Серед цих людей фіксувались випадки істеричних проявів, ступору та панічних атак.

Відмітимо, що з небезпечної зони було евакуювало близько 17 тисяч людей. Евакуація проводилася за безпосередньою участю психологів МНС, адже деякі мешканці міста поводилися агресивно, а дехто відмовлявся покидати свої домівки. У цьому випадку вони залишали рятувальникам розписки про відмову та про прийняття відповідальності за можливі наслідки. Основна частина мешканців виїхала до родичів або знайомих самостійно. Але залишалося ще дуже багато людей, які потребували захисту.

Всіх евакуйованих розмістили у приміщенні трьох шкіл у місті Лозова. Психологи розділилися на три групи, і знаходилися поряд з людьми цілодобово, адже 1030 осіб були евакуйовані до шкіл і потребували уваги психологів. Основну частину евакуйованих складали люди похилого віку. Евакуйовані вимушені були покинути свої помешкання вночі, при собі вони мали тільки свої документи, ключі від домівок і обмаль грошей.

Саме тому першим завданням психологів було створити атмосферу довіри і безпеки у тих, кого евакуювали. Зокрема для цього з «валізи психолога» були використані

пакетовані чай, кофе, цукор. У школах в наявності були тільки вода та пристрої для її нагріву. Ситуація дещо ускладнилася тим, що всі торгові точки і аптеки у місті були закриті, тому докупити цукор, одноразові стаканчики, серветки не було можливості. Достатньо сказати, що за першу ніч було випито біля 300 літрів чаю, які готували та розносили людям психологи МНС.

Спальних місць у школах майже не було, дехто міг відпочити вночі тільки на спортивних матах, які були на полу у спортзалі. Матів на всіх не вистачало, тому основна частина людей провели цілу ніч сидячі. В одну зі шкіл були завезені розкладачки, але вони були чи дитячими, чи просто не витримували вагу дорослої людини. При цьому, слід зазначити, що люди поводилися спокійно, майже ніхто не висловлював в адрес психологів ніяких зауважень, невдоволень. Всі розуміли, що ці незручності вимушені й тимчасові.

Але були й виключення. О 3^{й} годині ночі коло школи у темряві по вулиці ходила жінка і дуже голосно розповідала, що у Біблії все це описано, що прийшов кінець світу. Психологи МНС звернули на це увагу, розуміючи, що така поведінка провокує людей на неадекватні вчинки. Фахівцям знадобився деякий час, щоб знайти її у нічній темряві і переконати припинити підсилювати і так високу емоційну напругу серед мешканців міста.

Психологи зіткнулися з психосоматичними проявами страху у молодих людей, які також ночували у школах. Так, у одного парубка почав боліти живіт, у іншого почалася діарея, я декого почалася сильна блювота. Такі постраждалі вимагали особливої уваги с боку фахівців – і завдяки своєчасній роботі психологів МНС такі прояви були купіровано.

Відмітимо, що одним з методів роботи психологів МНС була візуальна психодіагностика, завдяки якій визначалися люди, які потребують негайного втручання, у тому числі і медичного. У таких випадках психологи відводили людей до медичних працівників, які постійно знаходилися у одному з приміщень школи.

Дехто привів до евакопункту з собою своїх домашніх улюбленців – кошеня та собачок. Вони іноді влаштовували сильний галас, намагалися вижити одне одного, заважали відпочивати іншим. Одна жінка серед ночі випадково у темряві наступила на собаку, яка її покусала.

Все це додавало роботи психологам МНС, адже кожний з таких випадків значно посилював емоційну напругу серед тих, хто вимушено покинув свою домівку, і ночував у приміщенні шкіл.

Часто під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій трапляються неочікувані події. Так було і в цей раз. В день евакуації до школи прийшла молода мама, яка тільки що виписана з пологового будинку. Вона прийшла додому, а там нікого нема. Де поділися всі родичі, вона не знає, у неї тільки немовля на руках. Що робити, куди йти? В цій ситуації психологи МНС допомогли цій молодій жінці знайти свою родину, отримати необхідну психологічну і матеріальну допомогу.

Відмітимо, що харчування евакуйованих було організоване місцевою владою, і проводилося у приміщеннях шкільних їдалень. Психологи навіть під час прийому їжі були поряд з постраждалими, адже в деяких випадках їм доводилось виправляли негативні моменти в організації цього процесу. Також психологи МНС допомагали отримати їжу тим, хто мав фізичні недуги та не міг самостійно потрапити до їдальні.

З місцевими психологами з центру практичної психології та соціальної роботи з початком другої доби було налагоджено взаємодію, яка підвищила ефективність психологічного захисту населення під час цієї надзвичайної ситуації. За рекомендацією психологів МНС ці психологи працювали і надавали психологічну допомогу у дитячому інтернаті міста Лозова.

Як і в ситуаціях попередніх надзвичайних подій, під час ліквідації наслідків цієї надзвичайної ситуації, також був майже повний інформаційний вакуум. Це призвело до появи чуток, які ледве не призвели до паніки у місті.

Дехто розповідав, що у арсеналі зберігалися ядерні бомби, хтось був упевнений, що внаслідок вибухів повітря заражене. Хтось чув, що скоро вогонь дійде до хімічних

боєприпасів, що нібито тут зберігаються, і всі помруть від зараження.

Але самим небезпечним було те, що все населення міста раптом о 10 годині дня вийшло із всіх приміщень на вулицю. Хтось побачив по телевізору, а хтось просто почув, що о 10 годині рятувальники з метою гасіння пожежі на арсеналі нібито проведуть направлений вибух великої потужності. Говорили, що частина міста внаслідок цього нібито спланованого вибуху буде стерта з лиця землі. Саме після появи та розповсюдження таких чуток серед мешканців міста і серед евакуйованих почали проявлятись панічні прояви різної інтенсивності.

В цей час у натовпі знаходився той, хто починав так би мовити «заводити» всіх, детермінуючи цим спрацювання механізму емоційного зараження, коли люди починають вести себе на основі тільки почуттів, відключаючи свідомість і логіку. У декого почали розвиватися приступи істерії, вони бігали від однієї групи людей до іншої, емоційно розповідали всім про останні події та чутки, тощо.

Зауважимо, що в екстремальних ситуаціях найбільшу небезпеку представляє панічний натовп. Відповідно до наведеної вище класифікації панічний натовп – це підвид діючого натовпу (поряд з іншими підвидами: агресивним, корисливим й повстанським).

Паніка – це тимчасове переживання надто сильного почуття страху, яке детермінує некеровану та нерегульовану поведінку людей. В основі паніки лежить страх – опредметнена тривога, що виникає як результат переживання безпорадності перед реальною або уявлюваною небезпекою, прагнення будь-яким шляхом піти від неї замість того, щоб боротися з нею.

В.М. Бехтерев вважав, що паніка – це «психічна епідемія короткочасної властивості», що виникає у вигляді «гнітючого афекту» найчастіше при великому скупченні народу, якому як би «прищеплюється ідея про неминучу смертельну небезпеку», обумовлену складними обставинами. Паніка, на його думку, нерозривно пов'язана з інстинктом самозбереження, що однаково проявляється в особистості незалежно від її інтелектуального рівня. Вселяння в натовпу поширюється подібно пожежі; воно іноді виникає від випадково сказаного слова, що відбиває переживання мас, різкого звуку, пострілу, раптового руху. У оскаженілому натовпу кожний індивід впливає на навколишніх і сам підпадає під сторонній вплив [2].

В цій ситуації психологи МНС надавали екстрену психологічну допомогу найбільш психічно нестійким особистостям, іноді ізолювали їх від інших. Робилося це дуже швидко і тактично по відношенню до цих людей.

Додамо, що виділяють чотири комплекси факторів (інакше їх називають також умовами, або передумовами) перетворення більш-менш організованої групи в панічний натовп [5].

1. *Соціальні фактори* – загальна напруженість у суспільстві, викликана, тим, що сталося або очікуваними природними, економічними, політичними нещастями. Це можуть бути землетрус, повінь, державний переворот, початок або невдалий хід війни й т.д. Іноді напруженість обумовлена пам'яттю про трагедію або передчуттям трагедії, що насувається, наближення якої відчувається по попередніх ознаках.

2. *Фізіологічні фактори*: утома, голод, тривале безсоння, алкогольне й наркотичне сп'яніння знижують рівень індивідуального самоконтролю, що при масовому скупченні людей чревате особливо небезпечними наслідками.

3. *Загальпсихологічні фактори* – несподіванка, подив, переляк, викликані недоліком інформації про можливі небезпеки й способи протидії.

4. *Соціально-психологічні фактори*: відсутність ясної й досить значимої загальної мети, ефективних, що користуються загальною довірою, лідерів і, відповідно, низький рівень групової згуртованості.

Є два основних моменти, що визначають виникнення паніки:

√ *перший* пов'язаний, головним чином, з раптовістю появи погрози для життя, здоров'я, безпеки, наприклад, при вибуху, аварії, пожежі.

√ *другий* можна зв'язати з нагромадженням відповідного «психологічного пального» і спрацьовуванням «реле» певного психічного каталізатора. Тривалі переживання, побоювання, нагромадження тривоги, невизначеність ситуації, передбачувані небезпеки, негоди – все це створює сприятливий фон для виникнення паніки, а каталізатором у цьому випадку може бути все що завгодно.

Ситуацію, в який опинились люди внаслідок вибухів на артскладах в Лозовій, можна прирівняти до першого випадку, опис якого наведено вище та відмітити, що найбільш виразними серед перелічених були соціальні та загальнопсихологічні фактори.

Додамо, що психологи МНС також проводили масову роз'яснювальну роботу серед евакуйованих і серед мешканців багатоповерхівок, які знаходяться поряд зі школами. Адже багато людей, які мешкають поблизу евакопункту, приходили до школи за інформацією, рятувалися таким чином від страху.

В деяких випадках люди починали вірити психологам тільки тоді, коли психологи не виходили на вулицю, показували своїм прикладом, що ніякого вибуху не планується, і в приміщенні знаходитися цілком безпечно.

Засоби боротьби з панікою різноманітні. Переконання (якщо дозволяє час), категоричний наказ, інформація про неістотність небезпеки або ж використання сили й навіть усунення найбільш злісних панікерів. Зупинити натовп, що панікує, значно легше, починаючи з останніх, зменшуючи групу наскільки це можливо; перегороджувати дорогу натовпу, що рухається, набагато сутужніше, тому що на тих, хто йде спереду давлять позаду [5].

Паніку можна класифікувати по масштабах, глибині охоплення, тривалості й деструктивним наслідкам.

По масштабах розрізняють індивідуальну, групову й масову паніку. У випадку групової й масової паніки захоплювана нею кількість людей по-різному: групова – від 2-3 до декількох десятків і сотень людей, а масова – тисячі або набагато більше людей. До того ж масовою варто вважати паніку, коли в обмеженому замкнутому просторі (на кораблі, у будинку) нею охоплена більшість людей, незалежно від їхнього загального числа.

Під глибиною охоплення мається на увазі ступінь панічного зараження свідомості. У цьому змісті можна говорити про легку, середню паніку й паніку на рівні повної неосудності.

Легку паніку можна, зокрема, випробовувати тоді, коли затримується транспорт, при поспіху, раптовому, але не дуже сильному сигналі (звуці, спалаху). При цьому людина зберігає майже повне самовладання й критичність. Зовні така паніка може виражатися лише легким подивом, заклопотаністю, напругою.

Середня паніка характеризується значною деформацією свідомих оцінок того, що відбувається, зниженням критичності, зростанням страху, схильністю до зовнішніх впливів. Паніка середньої глибини часто проявляється при проведенні воєнних операцій, при невеликих транспортних аваріях, пожежі й різних стихійних лихах.

Повна паніка – паніка з відключенням свідомості, афективна, що характеризується повною неосудністю – наступає при почутті жахливої, смертельної небезпеки. У цьому стані людина повністю втрачає свідомий контроль за своїм поводженням: може бігти куди завгодно (іноді прямо у вогнище небезпеки), безглуздо метатися, робити найрізноманітніші хаотичні дії, учинки, що абсолютно виключають їхню критичну оцінку, раціональність і етичність [6].

По тривалості паніка може бути короткочасною (секунди, кілька мінут), досить тривалою (десятки хвилин, години), пролонгованою (кілька днів, тижнів).

Короткочасна паніка – це, наприклад, паніка в автобусі, що втратив керування. Досить тривалою буває паніка при землетрусах, не розгорнутих у часі й не дуже сильних. Пролонгована паніка – це паніка під час тривалих бойових операцій, наприклад блокада Ленінграда, ситуація після вибуху на ЧАЕС.

По механізмах формування виділяють два види паніки:

√ після безпосереднього екстремального застрашливого впливу, сприйманого як смертельна небезпека;

√ після тривалого перебування в стані тривоги в ситуації невизначеності й очікування, напруги, що веде згодом до нервового виснаження й фіксації уваги на предметі тривоги [4].

Вплив на панічну поведінку в остаточному підсумку являє собою всього лише окремий випадок психологічного впливу на будь-яку стихійну поведінку – насамперед, на поведінку натовпу. Тут діє загальне стосовно будь-якого натовпу правило: насамперед необхідно знизити загальну інтенсивність емоційного зараження, вивести людей з-під гіпнотичного впливу стану й раціоналізувати, індивідуалізувати психіку. У натовпу будь-яка людина позбавлена індивідуальності – вона являє собою всього лише частину маси, що розділяє єдиний емоційний стан, що підкоряє їй всю свою поведінку [1].

Також відмітимо, що в процесі контролювання та керування великої кількості людей досить важливу роль відіграють системи сповіщення та засоби масової інформації, але лише за умови трансляції за їх допомогою достовірної та перевіреної інформації. У випадку, коли навіть достовірна інформація може спровокувати паніку та масові хвилювання, перед її трансляцією необхідно отримати рекомендації від фахівця-психолога щодо особливостей її надання та доведення. Іншими словами, такі інформаційні повідомлення в обов'язковому порядку повинні проходити оперативну психологічну експертизу, а представники засобів масової інформації повинні дотримуватись вимог та рекомендацій щодо особливостей сповіщення постраждалого населення, більшість якого знаходиться у складному психологічному стані.

Поряд з цим зауважимо, що у випадках регіональних надзвичайних ситуацій, постраждале населення схильне більш довіряти місцевим засобам масової інформації, які, на думку населення, через близькість свого розташування до осередку трагічних подій, можуть володіти більш достовірними даними. Заспокоювати людей та «гасити» серед населення панічні спалахи в загалі може будь-яка, навіть, незначна інформація. Набагато гірша повна її відсутність – так званий інформаційний вакуум.

Тож за рекомендацією екстремальних психологів, в умовах розповсюдження чуток про ймовірний керований вибух, мер міста Лозова звернувся до мешканців по радіо із проханням не вірити чуткам і зберігати спокій. Нажаль, звернення мера не транслювалося по телебаченню, але і такий захід показав свою дієвість та підтвердив, що в умовах надзвичайної ситуації всі вірять більше саме місцевим засобам масової інформації.

Звертаючись до ролі засобів масової інформації в умовах надвзчиацної ситуації, ми не можемо не зазначити і негативні наслідки їх діяльності. Оскільки під час будь-якої надзвичайної ситуації хід проведення аварійно-рятувальних робіт зазвичай висвітлюється у засобах масової інформації, представники ЗМІ намагаються будь-якою ціною отримати сенсаційний матеріал та надати йому розповсюдження. В ситуації, яка склалась навколо надзвичайної ситуації внаслідок вибухів на артскладах в м. Лозова, поведінка деяких представників ЗМІ була не зовсім професійною. Вони своїми діями додавали душевних страждань постраждалим, підсилювали і без того високу емоційну напругу серед населення. Крім того представники ЗМІ в цьому випадку виступили джерелом виникнення та розповсюдження неперевіреної та недостовірної інформації стосовно того, що трапилось [7].

Таким чином до основних функцій екстремальних психологів додалась і ще одна – «захист» евакуйованого населення від втручання журналістів та репортерів, які навіть вночі вдиралися до школи та починали зйомки, незважаючи на незгоду людей.

Протягом доби дев'ять психологів МНС здійснили психологічний захист та надали екстрену психологічну допомогу більше ніж 1000 особам. За цей час психологічну підтримку отримали всі постраждалі, які були евакуйовані до шкіл. Дехто мав потребу індивідуального психологічного консультування. Його отримали понад 350 осіб.

Серед евакуйованих були і молоді мами з дітьми на руках. Надання необхідної

психологічної допомоги 25 молодим мамам було проведено в евакопункту фахівцями лабораторії екстремальної та кризової психології. Також фахівцями лабораторії була проведена цілеспрямована психологічна робота з 11 дітьми дошкільного віку.

Психологи МНС виконали своє покликання і допомогли людям пережити дуже скрутні моменти у своєму житті. Під час прощання більшість людей дякували екстремальним психологам, висловлювали своє захоплення від їхньої роботи та задоволення тим, що влада і держава не покинула людей напризволяще.

Висновки. Підводячи підсумки аналізу роботи екстремальних психологів при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, викликаної вибухами боєприпасів на артилерійських складах, можна відмітити деякі особливості. По-перше, подібна надзвичайна ситуація, незважаючи на відсутність жертв серед населення, може вважатись досить складною, адже вона характеризується значною тривалістю. По-друге, подібні ситуації відрізняються наявністю так званого інформаційного вакууму, який утворюється через брак інформації та через засекреченість даних відносно того, що відбувається. По-третє, наслідки подібних надзвичайних ситуацій відчуває на собі дуже велика кількість людей (в нашому випадку – населення всього міста та мешканці більшості поруч розташованих селищ та районних центрів). Сукупність всіх цих факторів і визначає головну специфічну особливість або ознаку такої надзвичайної ситуації – високу вірогідністю виникнення панічних проявів серед постраждалого населення.

Література:

1. **Баев, Б.В.** Прогнозирование процессов массовой паники при техногенних авариях и катастрофах / Баев Б.В., Ястребов В.С.// Журнал неврологи и психиатрии. № 11. – 2009 г. С. 81-88.
2. **Бехтерев, В.М.** Роль внушения в общественной жизни. Гипноз. Внушение. Телепатия./ Бехтерев В.М. - М.., 1994 г.
3. Кризова психологія.: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383 с.
4. **Моляко, В.А**. Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия / Моляко В.А. // Психологический журнал – М.: 1992, № 13 С. 66-73.
5. **Назаретян, А.П.** Агрессивная топа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологи / Назаретян А.П. – СПб, Изд-во «Питер», 2004. – 192с.
6. **Ольшанский, Д.В.** Психология масс / Ольшанский Д.В. – СПб: Питер, 2001.-368 с.
7. **Оніщенко, Н.В.** Вплив засобів масової інформації на постраждалих в умовах надзвичайної ситуації. / Оніщенко Н.В.//Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України [електронне фахове видання]. – Випуск 1/2012. - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2012_1/12onvuns.pdf